

Asztalos Morell Ildikó

Mälardalen Egyetem

**A mérnökő:
Felszabadított nő vagy pártretorikai
fegyvelmezőeszköz a személyi kultusz
Magyarországon**

Szó és kép a jelentésalkotás szolgálatában: az új nőideál az államszocializmus retorikájában

A *Nők Lapja* hetilap, amelyet a szovjet *Rabotnica* című hetilap mintájára hoztak létre, a magyar kommunista párt (MKP) nőszerzetének, az MNDSZ-nek a szócsöve volt. A hetilap központi jelentőségű eszközként szolgált az új szocialista nők formálásában Magyarországon. A mérnökő volt ennek az új nőnek az egyik példája. Az 1947 és 1956 közötti időszakot, amely során bevezették a totalitárius rezsimet Magyarországon, a személyi kultusz korának nevezik. Ekkor zajlott az orosz forradalmat követő időszakban kialakult szovjet rezsimhez hasonló rendszer bevezetése Magyarországon. A forradalmak célja általában nem pusztán a politikai hatalomátvétel, hanem — ahogy Bonnell (1997) állítja — a „jelentések meghódítása” is. A propagandagépezet feladata a Szovjet rezsim idején — így Magyarországon is — az volt, hogy szavakban és képekben fejezzék ki a párt ideológiáját, amelyek segítségével formálhatták az emberek politikai nézeteit. A továbbiakban Bonnell értelmezési keretét mutatom be, amelynek segítségével a *Nők Lapja* hasábjain bemutatott mérnökőket, mint „ikonokat” fogom elemezni. Bonnell a szovjet idők politikai plakátjait elemezte, mint ikonikus képeket és azt állítja, hogy az ikonikus képeknek nagy jelentősége van abban, hogy a forradalmak új értelemmel ruházzák fel a múlt, az új, és a jövő fogalmait. A nem konvencionális szerepekben ábrázolt nők alapvető részét képezték a „kitalált hagyományoknak” (*invented traditions*). Ez a Hobsbawm-tól származó fogalom (1995, 1–14) „olyan gyakorlatok megalapítását” jelenti, „amelyek célja az, hogy ismétléseken keresztül bizonyos értékeket és viselkedési normákat rögzítsenek”. A politikai plakátokon megjelenített ikonikus képek a hatalom átvételét szimbolizálták a szovjet társadalomban. A férfimunkás, akit a korai szovjet propagandában gyakran kovácsként ábrázoltak, nem csupán a proletáriátus arra való hatalmát és rátermettségét szimbolizálta, hogy átalakítsa

a társadalmat, hanem a kovácsok mitikus természetfeletti erejét is hordozta. A női ikonikus képeket szintén arra használták, hogy a politikai hatalomátvételt jelezzék a társadalomban.

A Szovjetunióban a 20-as évek során úgy ábrázolták a nőt, mint aki a férfimunkás ikonikus képe alá rendeződik. A 30-as évektől azonban — a termőföld kollektivizálásának idején — a nő önállóbb alakot kapott. Ez a világnak ahhoz az ikonográfiai értelmezéséhez illik, amely szerint a világ jóra és rosszra osztható. A rosszat külső és belső ellenségként lehet ábrázolni. Ezek ellentétben állnak azokkal a pozitív hősökkel, amelyek a kívánt gondolkodási minták és cselekvési formák példaképeivé váltak. Az ikonikus képek a jót ábrázolják, példaképpül szolgálnak. A szocialista erénynek össze kell kapcsolódnia az új femininitással.

Az emancipálódott nő fontos ikon volt a szocializmus számára. Az új szocialista nőnek mindenekelőtt szembe kellett szállnia annak a függésben lévő, önállótlan nőnek a képével, aki otthona béklyójában él. A nő a termelő munkában való részvétel és az önállóan megkeresett jövedelem révén szabadulhatott fel. A nők felszabadítása a bér munkába való bevonás által fontos eleme volt az új, szocialista embertípus megteremtésének. A paternalista állam ki kívánta emelni a nőt a háztartás szolgásgéből azzal, hogy megszilárdította reprodukív jogait, mint például a napközi otthonos óvodához és közegészségügyhöz való hozzáférést. Ugyanakkor a nőnek még az államszocializmus modernitásának eszményképét és emberideálját is meg kellett testesítenie. Testének és lelkének fegyelmezettnak kellett lennie, és a párt eszményképét kellett szimbolizálnia. Ez a nőkép felelt meg a személyi kultuszkori atomizálódott állampolgárnak, akinek önmagában kellett megfelelnie a párt morális elvárásainak (Tóth 2010).

A személyi kultusz idejének egyik fontos alakja az a nő, aki úttörő szerepet vállalt. A párt támogatta a nők bevonulását a férfimunkának tartott szakmákba. Ehhez le kellett küzdeni azokat az előítéleteket, amelyek kizárták a nőket a férfiszakmákból, és a nőknek bányászként, traktorvezetőként, autószerelőként, buszsofőrként, építőmunkásként és hegesztőként (1. kép) kellett elhelyezkedniük. 1952-ben Rákosi, a kommunista párt főtitkára örömdve üdvözölte az első női mozdonyvezetőket: „Örömmel látjuk, hogy a nők nap, mint nap új szakmaterületeket hódítanak meg... Az első női mozdonyvezetők megkezdtek munkájukat. A nők ismét sikerrel vettek be egy bástyát (MNDSZ 1952, 3). Azok a nők, akik férfiterületen helyezkedtek el, például traktorvezetőként, a szocialista nők számára szimbolikus alakká emelkedtek fel (Farkas 2003, 65–86; Schadt 2003). A férfiszakmákban dolgozó női munkásokat a képi ábrázolásokon testileg erősnek ábrázolták, miközben férfias munkaruhát viselve fáradhatatlanul dolgoznak nehéz

munkakörülmények között. Nekik kellett megtestesíteniük a szocialista munkamorált.

1. kép: Munkásnő overálban

Míg a propaganda mindent megtett az új munkásnő képének megalapozásáért, a mérnöknő figurája egy újabb dimenziót képviselt. Míg a munkásnő az államszocializmus ideálját valósítja meg önnön „felszabadításán”, emancipációján keresztül, addig a mérnöknő a hatalommonopólium része lehet a termelőapparátusban elfoglalt szerepének köszönhetően. A mérnöknő vált a párt különleges nagykövetévé a munkások között. A szakmailag képzett, tanult nők *Nők Lapja* által bemutatott portréi között részben olyan szakmákkal is találkozunk, amelyeket a nők a szocializmus előtt is végezhettek. Szerepel közöttük orvosnő, ápolónő és tanítónő. Olyan szakterületekkel is találkozhatunk azonban — mint például a fémkohászat — ahová csak a szocializmus megalakulása után léphettek be a nők. Ezeket a portrékat az a narratíva köti össze, amely szerint a szocializmus tette lehetővé e nők számára, hogy megvalósítsák álmaikat, és hogy ők a maguk részéről miként hálálják meg ezt a lehetőséget azzal, hogy saját területük vezetőiként mindent megtesznek a párt céljainak megvalósításáért. Néhányan közülük nem konvencionális szerepekben tűnnek fel, mint művezető vagy igazgató. A propagandának úgy kellett bemutatnia ezeket az idealizált nőket, mint akik „normális”, mindennapi nők. A *Nők Lapja* azt a

benyomást keltette, hogy ezek a szocialista nők, akik korábban csak férfiak számára nyitott szakterületeken érvényesülnek, és vezető pozíciót töltenek be, olyan „normális” nők, akik gondoskodnak családjukról, nevelik gyerekeiket, berendezik otthonaikat és ápolják külsejüket (2. kép). A bemutatott fiatal traktoros lányok erejüket mind a szocialista mezőgazdaságért végzett kemény munkába, mind a hozományukhoz szükséges pénz összegyűjtésébe fektették bele (Farkas 2003).

2. kép: Bogdanova otthonában

A *Nők Lapja* kétségtelenül a kommunista párt szolgálatában állt, és anyagi támogatást kapott azért, hogy közvetítse a párt nézeteit. A témának és a formának egy új ideált kellett támogatnia. A cikkeket fotóillusztrációkkal látták el, ami fontos részét képezte a tartalom közvetítésének. Magyarország vezető fotóriporterei közül sokan a *Nők lapjánál* kezdték karrierjüket. Nádor Ilonának, a *Nők Lapja* egykori vezető fotóriporterének unokája, Ritter Doron arról számol be, hogy a hetilapnál töltött idő alatt Nádor olyan anyagi forrásokat kapott munkájához, mint amihez csak kevés fotóriporter jut hozzá manapság. Neki és kollégáinak sofőr vezette autó járt, és asszisztensek segítették munkájukat, mind a fényképezésben, mind az előhívási munkálatokban. Ez arról tanúskodik, hogy a rezsim nagy jelentőséget tulajdonított a fotóriporterek munkájának. A fényképek központi szerepet játszottak a hetilapnál és a cikkek ideológiai üzeneteinek közvetítésére használták őket. Csapós Orsolya korabeli interjúja Nádor Ilonával (Csapós é. n.) alátámasztja ezt az interpretációt. Nádor azt meséli, hogy ő a hetilaptól

kapta riportjai témáit. Amikor például azokról a munkásokról kellett összeállítania egy fotóriportot, akik valamilyen különleges kitüntetést vagy dicséretet kaptak, akkor a helyi szakszervezetektől kért segítséget. Ezek a szakszervezetek választották ki azokat a munkásokat, akik „alkalmasak” voltak az interjúra és a fényképekre. Nádor úgy véli, hogy neki nem kellett manipulálnia a narratívákat ahhoz, hogy illeszkedjenek a párt szándékaihoz, ő „nem tett fel egyetlen képtelen, túlzó kérdést sem”, és a meginterjúvált és lefényképezett személyeket eleve úgy választották ki, hogy megfeleljenek a párt célkitűzéseinek. A megrendezettnek tűnő képkeretezés ellenére Nádor azt állítja, hogy ő nem készített beállított képeket. Epp ellenkezőleg, úgy meséli, hogy munkamódszerének célja épp az volt, hogy valóságghű szituációkat fényképezzen, ezért sok időt töltött azokkal, akiket dokumentálnia kellett. Ez persze bizonyos szabadságot adott neki a képek megformálásában.

Nem célom itt megítélni, hogy a cikkek szerzői és a cikkeket illusztráló riporterek milyen mértékben tudtak megszabadulni a totalitárius rezsím kontrolja alól. Sokkal inkább az érdekel, hogy az általuk készített szövegek és képek hogyan közvetítik az államszocializmus ideológiáját a mérnöknők reprezentációjának formájában. A fejezet célja az, hogy dekonstruálja a mérnöknő alakját, mint az új szocialista nő reprezentációját. Az elemzés a *Nők Lapja* 1952-ben és 1953-ban megjelent cikkeire és képanyagára vonatkozik. A kiválogatott cikkek műszaki-technológiai vonatkozású vezető pozícióban dolgozó nőket mutatnak be. Ez azzal jár együtt, hogy a cikkek nemcsak egyetemi végzettségű nőkről szólnak, hanem alacsonyabb műszaki végzettségűekről is, amennyiben vezető pozíciót töltöttek be valamely technológiai vonatkozású szakmában (mint például férfiszakmákban, gyárakban). A tanulmány tizenhárom cikket tárgyal, összesen tizenhat nő portréjával, és a „technológiai vonatkozású szakma” fogalmát tág értelemben használom, így a szoros értelemben vett mérnökszakmákon kívül más szakmák képviselői is szerepelnek a cikkekből, mint például orvosok (2 db), agronómusok (3 db). Továbbá öt olyan fotót is elemzek, amely tanulócsoportokban tanuló diákokat ábrázolnak. Ezekben az esetekben csak egy rövid képaláírás szerepelt a fotók alatt.

Elengedhetetlen, hogy világosan megkülönböztessük a retorikai fordulatokat, az emancipációs törekvések mögött rejlő hatalmi játékot és a törekvések eredményeit. Én az első aspektusra fókuszálok. A tanulmány úgy problematizálja a mérnöknőt, mint egy olyan alakot, amely a különböző hatalmi hierarchiák, mint például az osztály- és nemi hierarchiák metszéspontján formálódik. Egy szovjet mérnöknőről (Bogajeva) szóló és kulcsszerepet betöltő cikk rövid bemutatása után a mérnöknő figuráját osztály- illetve nemi perspektívából helyezem kontextusba. A szövegeket és képeket az alábbi kérdések felől vizsgálom: Hogyan formálódott a női

mérnökök küldetése a szövegekben és képeken a nemi perspektíva felől vizsgálva? A mérnöknő alakja az önmegvalósító nő ábrázolása-e, vagy olyan ábrázolás, amely a párt célkitűzéseit valósítja meg? Hogyan alakul a mérnöknő hatalmi pozíciója a munkásokkal való kapcsolatában?

Alexandra Bogajeva —egy szovjet Superwoman

A *Nők Lapja* 1952. július 24-i számában a szovjet Alexandra Bogajevát mutatták be (2. és 3. kép). Bogajeva portréjában a női mérnököt ikonként, egyfajta szocialista szupernőként jelenítették meg. Bogajeva a Vörös Rózsák textilgyár igazgatója. A gyár termékei népszerűek a szovjet nők körében a kitűnő anyagminőség és a szép minták miatt. A gyár folyamatosan törekszik arra, hogy emelje termékei minőségét és új technológiát vezessen be. Bogajeva pályafutása sok szovjet nő életét tükrözi vissza. Húsz évvel korábban, fiatal parasztlánycént kezdte munkáját a Vörös Rózsák textilgyárban, és kitanulta a selyemszövés mesterségét. Később esti tanfolyamon textiltechnikát tanult és az egyik üzem vezetője lett. 1948-ban lett a hatalmas kombinát igazgatója. Minden nap lemegy a gyárüzem szintjére és személyesen ellenőrzi az alapanyagok és a termékek minőségét. Meglátogatja a formatervezőket és kiválasztja a megvalósítandó vázlatokat. Bogajevát úgy írják le, mint aki jó vezetője a rábízott gyárnak. Nem csupán termelési kérdésekben elkötelezett, hanem a munkások mindennapi életével is törődik, és arra törekszik, hogy fejlessze kulturális és technológiai tudásuk színvonalát. A szovjethatalom a kombinát részeként működő napközi otthonos óvodát, poliklinikát, szanatóriumot, iskolát létesített a fiatal munkások számára és a textilszakiskolákat alapított. Bogajeva mindenütt jelen van, és ellenőrzi ezeknek az intézményeknek a munkáját. Szabadidejében mérnöknek képzi tovább magát, hogy még jobban tudja teljesíteni dicsőséges megbízatását. A cikk öt képen vizualizálja Bogajeva tetteit. Az első képen (3. kép) fekete munkaköpenyben látható és egy szövőnőnek ad útmutatásokat. A másodikon fekete ruhában látható egy csoport fehér munkaköpenybe öltözött férfi mérnök körében a szövőüzemben, ahol a mérnökök az új, gyors szövőgépeket mutatják be neki. A harmadikon fekete ruhában ül egy elegáns asztal mellett, szemben egy kosztümbe öltözött szövőnővel, és Szovjetküldött minőségben tanácskozik vele — a szövőnőt a Szovjet (az üzemi tanács) tagjának választották munkatársai. A negyediken továbbképzésen vesz részt a főiskola laboratóriumában, ahol fekete ruhában látható öltönyös férfighallgatók körében. Az utolsó képen (2. kép) otthoni ruhában, virágos blúzban szerepel. Férje öltönybe öltözötten ül egy széken, kezében kinyitott újságot tart, és elégedetten nézi felségét, miközben ő süteményeket szolgál fel egy kávéscsészével és gyümölcstállal szépen megterített asztalon.

3. kép: Bogdanova a gyárban

Melyik a központi szerepű vonása ennek a szovjet szupernő-metaforának? Ő egy olyan hős, aki egyszerű származásból indulva hatalmas előrelépést tett meg a tanulásra épülő társadalmi felemelkedésen keresztül. Ugyanolyan otthonosan mozog a szövönők, mint a mérnökök között. Ugyanolyan jártas a technológiai, mint a munkásokra vonatkozó szociális kérdésekben. Sajátjaként tekint a gyárra, és úttörőként dolgozik a technológia fejlesztéséért, valamint a termelés minőségének emeléséért. Végül, de nem utolsósorban: Bogajeva „igazi nő”, aki kellemes otthont teremt férjének. A Bogajevában megformált szovjet ikon jelentőségteljes a mérnöknő mint példakép megformálásában a személyi kultusz Magyarországnak szocialista női számára.

A mérnöknő az emancipációs retorikában a személyi kultusz kontextusában

A mérnök olyan technikai tudást birtokol, amely alapvető jelentőségű a különböző történeti korokon átívelő fejlődés számára (Asztalos Morell & Eriksson 2005). Így volt ez az államszocializmus idején is, amikor a modernizálás vált a fejlődés motorjává. Az ideológia szerint az államszocializmusnak túl kellett szárnyalnia a kapitalizmust saját fejlődőképessége segítségével. Az osztályperspektíván kívül a mérnök

központi szerepet játszott az új termelési rendszer felépítésében, ami azonban rendkívül összetett volt.

Államszocializmus: a munkások vagy az értelmiségiek állama?

Az államszocializmus idején a tőke hatalmát a gazdaság fölötti állami monopólium váltotta fel. Magyarországon az államszocializmus megalapításával kapcsolatban 1948 után az államnak olyan államilag működtetett ipari termelőrendszert kellett megteremtenie, amely az egész társadalmat magában foglalta. A tulajdon államosítása egy mindenre kiterjedő proletarizálódást jelentett, amely során a termelőeszközöket állami ellenőrzés alá vonták (Szelényi & Konrád 1979). A kommunizmusnak meg kellett szüntetnie az osztálytársadalmat. Az államszocialista retorika központi jelentőségű alakja a (férfi és női) munkás volt. Ugyanakkor, ahogy az államszocializmus kritikusai állítják, az állam, ahelyett, hogy a munkásosztálynak adta volna át hatalmat, megtartotta az államszocialista elit hatalommonopóliumát. A pártállam hatalmának biztosítása érdekében szükség volt arra, hogy a civiltársadalom ellenállása megtörjön. Abban állt az elit érdeke, hogy proletarizálja és atomizálja a lakosságot (Szelényi & Konrád 1979; Verdery 1994, 225–255.). A személyi kultusz különleges kapcsolatot épített ki az atomizált individuum és a párt között. A *Nők Lapja* és más folyóiratok olvasói levelei tanúsítják, hogy senki sem volt biztonságban. Mindenkit felelősségre vonhatott a párt ellenőrzőapparátusa.

Szelényi és Konrád (1979) azt állítja, hogy valójában nem a munkások, hanem a „teleologikus” (politikai) és technokrata értelmiség birtokolta a hatalmat. Az államszocializmus korai szakaszában a teleologikus és politikai hatalom nagyobb súlyt képviselt, mint a technokrata. Szükséges volt azonban létrehozni a párt ideológiájához hűséges technokrata elitet, hogy a párt politikai ideálja megvalósulhasson. A hagyományos technokrata elit új rezsimhez való lojalitását kétségbe vonták. Egy új, párthoz hűséges értelmiségnek kellett felemelkednie. Kosztricz (2007, 145–166) beazonosította azokat a társadalmi csoportokat, amelyeket megfelelőnek tartottak arra, hogy körükben toborozzák az új értelmiség utánpótlását. Azokon túl, akik bizonyították lojalitásukat a párton belüli vagy kommunista ellenállásban való elkötelezettségükkel a két háború közötti időkben, az új értelmiség szerepére alkalmas rátermettek körét a munkásosztály és a szegényparasztnak között jelölték ki. A munkásosztály hatalmát a társadalmi felemelkedésen keresztül kellett megteremteni. Úgynevezett gyorstalpaló képzéseket indítottak. Ezek garantálták az egyetemi tanulmányoknak megfelelő diploma megszerzését egy év tanulás után (Kosztricz 2007). Az újonnan toborzott értelmiségiek között a nők magasabb arányban jelentek meg, mint amilyen arányban korábban

képviseltették magukat a különböző szakterületeken. Ugyanakkor azok között is felügyelték osztályösszetételt és a politikai lojalitást, akiket a hagyományos egyetemi képzésekre toboroztak, hogy ezek az oktatási irányok is „megbízható” értelmiséget képezzenek ki. Mirka Mikes-Lindbäck hasonló gyakorlatot ír le a hatvanas évek Csehszlovákiájában (2005). Mikes-Lindbäck, aki egy középosztálybeli családból származik, csakis kitűnő osztályzatokkal kerülhetett be az egyetemre, miközben helyeket tartottak fenn azok számára, akik vagy származásukra, vagy párttagságukra hivatkozva politikailag kívánatos személyeknek minősültek. A személyi kultusz államszocializmusának valóban szüksége volt egy új hatalmi elit megteremtésére, ahol a mérnök a technokrata hatalmat képviselte. Ez a hatalom azonban feltételekhez kötötten létezett és a párt politikai hatalmának volt alárendelve.

A munkásállamot a proletárhősöknek kellett vezetniük a technokrata elittel együttműködve, amelynek ugyancsak a proletárság köréből kellett származnia. A gyakorlatban azonban a technokraták kisajátították a munkások feletti fegyelmezés monopóliumát. E két központi figurának, a megtért munkásnak és a megtért technokratának (mindkettő illeszkedve ahhoz a vízióhoz, amelyet a párt a tervgazdaság felsőbbrendűségéről vázolt fel) kellett megvalósítania nemcsak a kitűzött termelési célt, hanem a szocialista emberideált is. A termelőeszközök birtoklásának hatalmi monopóliumára épülő osztályellentétet a társadalmi felemelkedés mítoszán keresztül kellett feloldani, amely a proletár mérnök alakjában, egy világosan kivethető ikonon keresztül jelent meg.

A szovjet szupernő, Bogajeva portréja segít megértenünk, hogyan oldja meg a mérnökő mint ikon az államszocializmus osztályellentéteit, és hogyan hoz létre „jó” erőket az államszocializmus építéséhez. A népből származik, és végigjárta a társadalmi felemelkedés útját. A Szovjethatalomnak köszönhetően még feljebb léphetett, egészen az igazgatói posztig egy hatalmas textilgyár élén. Esti kurzusokon képezte magát. Ugyanolyan otthonosan mozog a munkások, mint a mérnökök között. Annak ellenére, hogy még nem végezte el az egyetemi szintű mérnökképzést, kétségbevonhatatlan vezetőalakként ábrázolják. Vezető szerepét ideológiai ereje és hűsége bizonyítja, amely olyan tényleges tudással párosul, amit fizikai munkán és tanuláson keresztül szerzett meg.

Női emancipáció: a nők bevonulása a férfiak technológiai hatalommonopóliumába

Bogajeva gyárigazgatói pozíciójában egy hagyományos szerepmegosztást tör szét, nemcsak származásával és azzal, hogy nem

rendelkezik mérnökdiplomával, hanem azzal is, hogy nő. Ő annak a nőnek a példája, aki technokrata hatalmi pozíciót foglalt el és gyárigazgató lett. Ha a mérnök alakját interszekcionális perspektívából szemléljük, azt találjuk, hogy a mérnökön szavatozta azt a technológiai hatalommonopóliumot, aminek privilégiumai hozzákapcsolódnak ahhoz, amit R. W. Connell „hegemonikus maszkulitásnak” nevez. A mérnöknők egyszerre törnek meg a nemi- és az osztályhierarchiát. Éppen ezért fontos az elemzés számára, hogy a mérnöknő konstrukciójának problematizálását ne csupán valamely osztályperspektíva felől végezzük el, hanem a társadalmi nem formálás aspektusából is. Az interpretáció számára fontos elem, hogy a mérnöknő alakja mennyiben alakítja a kívánatos femininitás és maszkulinitás eszméjét az adott hatalmi kontextusokon belül. A genderkutatások problematizálják a biológiailag meghatározott nem értelmezését. A nemet hatalmi rendként jellemzik, ahol a női és a férfi területek elkülönülnek, és olyan hierarchikus rendbe szerveződnek, ahol a férfi a norma, a nő pedig az alárendelt.

A nő alárendelt helyzete a társadalomban a marxizmus szerint is társadalmilag adott, és éppen ezért lehetséges megváltoztatni. Innen eredeztette az államszocialista emancipációs retorika saját legitimitását. A mérnöknő mint ikon együvé tartozik ezzel a női emancipációs retorikával, amely hangsúlyozta, hogy a női emancipáció organikus részt képvisel a munkásosztály államának megépítésében. Az ötvenes évek emancipációs retorikája nem kérdőjelezte meg a férfi norma primátusát. Ezzel szemben a nőnek lehetősége nyílt arra, hogy feljusson a férfi norma szintjére a munka világán keresztül, vagyis a nőnek, azon kívül, hogy általában részt kellett és lehetett vennie a bér munkában, lehetősége nyílt arra, hogy a korábbi férfiterületeken helyezkedjen el, mint például kőműves vagy traktoros (1. kép). Épp a mérnökhivatás volt egyértelműen a férfiasság bástyája és a férfi hatalommonopólium technológiai alapja. A retorika ennek a megszokott nemi mintának a megtörését javasolta. Rákosi, aki a korai ötvenes években az MDP főtitkára volt, egyik beszédében egyenesen arra mutatott rá, hogy a nő kétszeres alárendeltsége jobb előfeltételt biztosíthat számára a fejlődéshez, mint a férfiaknak. A nők bevonulását a férfiak működési területeire kvótákkal és pozitív diszkriminációval támogatták (Fodor 2002). Ugyanakkor nem várták el, hogy a férfiak átvállalják a nők gondozási és ápolási feladatainak egy részét. Ehelyett az államnak kellett megkönnyítenie a nők kereső munkában való elhelyezkedését az állami közgondoskodás rendszerének kiépítésével. A férfiaktól azt sem várták el, hogy a munkaerőpiacon női foglalkozási területeken helyezkedjenek el (Asztalos Morell 1999).

Női emancipáció: kinek az érdeke?

A kutatások egy paradoxonra mutatnak rá: egyrészt egyetértenek abban, hogy az emancipációs retorikát ugyanazzal a szkepszissel illik szemlélni, mint a munkásosztály hatalomátvételének retorikáját. Az államszocializmus idején a munkásosztály ugyanolyan kevésbé foglalta el a hatalmat, mint amilyen kevésbé érték el nők a férfiakkal való egyenjogúságot. Másrészt azonban a kutatások megállapítják, hogy nyilvánvaló törés következett be a nemi hatalmi rend konstrukciójáról szóló retorikában és gyakorlati politikában a személyi kultusz idején. A női emancipáció az államszocialista ideológia nyilvánvaló alkotórésze volt.

Ezt az ideológiát szánták arra, hogy legitimálják vele a Szovjethatalom intézményesítését Magyarországon. Ezen ideológia nélkül a politikai elit — vagyis úgy a pártvezetők, mint azok a személyek, akiket kommunista párt valamely vezetői poszt betöltésére szánt — nem tudta volna megmagyarázni saját hatalommonopóliumát. Ily módon a pártvezetés rá volt utalva a női emancipációs retorikára. Ugyanakkor néhány kutatás kimutatta, hogy annak ellenére, hogy a párt elit ezt az ideológiát saját céljaira használta, ő maga nem fogadta el annak legfontosabb téziseit. Fodor pártarchívumban végzett kutatásai (2002) rámutatnak, hogy a helyzet ennek inkább az ellenkezője volt. Az elit köreiből nőgyűlölő nézet uralkodott, és úgy tekintettek a nőkre, mint akik politikailag másodrendű polgárok, és ahogy Schadt (2003; 2007) hangsúlyozza, a nők vezető pozíciókra — például a parlamentbe — való mobilizálása, csak a látszatot szolgálta.

De mások rámutatnak arra, hogy a nők munkaerőként való mobilizálásának alapvető funkciója volt az államszocialista rendszerben. Az, hogy a nők munka világába való belépését általánosan elfogadottnak tekintették, elengedhetetlen következménye volt annak, hogy az államszocialista gazdaság munkaerő-szükséglete megnövekedett. Kornai (1985) szerint ez azzal állt összefüggésben, hogy a tervgazdálkodás expanzióját nem a piaci kereslet korlátozta, mint a kapitalizmus idején, hanem az erőforrások. Néhányan (Verdery 1994; Kligman 1998) hangsúlyozzák, hogy a társadalom homogenizálása (amelynek egyik aspektusa a nők munkaerejének bekebelezése volt) nemcsak retorikai fogás volt, hanem valóban központi jelentőséggel bírt a hatalomgyakorlásban. A társadalom proletarizálása (íj. Szelényi & Konrád 1979) azt jelentette, hogy a hatalom meggyengítette azokat a csoportokat, amelyek saját létfenntartásukban nem függtek az államtól. A nők bevonása a munka világába azt is jelentette, hogy meggyengült a családok jelentősége a gyermeknevelésben. Azokat a nőket, akik fontosnak gondolták a gyermeknevelésben való szerepüket, emancipálni kellett és a párt ideológiájára kellett átnevelni (Asztalos Morell 1999). Az állam mint jó

családapa (*pater familias*) maga alatt egyesítette az állampolgárokat. Azzal, hogy állampolgárként infantilizálták az embereket, lekötelezették őket a párt és az állam iránt, és elvárták tőlük, hogy ne a családjukhoz, hanem mindenekelőtt a párthoz és az államhoz legyenek lojálisak.

A mérnöknő alakja a propagandában az új technokrata elit két központi szerepű aspektusát egyesíti. Először is azt, hogy a termelőeszközök fölötti hatalom a párt és az állam iránti hűséghez kapcsolódik. Másodszor azt, hogy a mérnöknők nőként kétszeresen is hálával tartoznak a pártnak/államnak, mivel nemük ellenére foglalták el hatalmi pozíciójukat.

Nemi perspektíva alkalmazása

Függetlenül attól, hogyan értelmezzük azokat a mögöttes erőket, amelyek a nők mobilizálását irányították az ötvenes években, ez a mobilizáció megrögzült nemi normákkal szállt szembe. A szembeszállás eszközévé az a retorika vált, amely megteremtette az új nő ikonképeit, amelyek közé a traktoros lány alakján kívül a női mérnök is tartozott. Az előzőekben a női mérnök ikonját az ötvenes évek társadalmi kontextusán belül helyeztem el, az osztály- és nemi perspektívát egyesítő interszekcionális perspektívát alkalmazva.

A mérnöknő mint ikon mögött rejlő további aspektus az, hogy az alak megbontja azokat a nemi normákat, amelyek az arról szóló értelmezéseket irányítják, hogy mi az, amit férfiasnak, illetve nőiesnek gondolunk. A mediális reprezentációkban ezeket az értelmezéseket vizualizálták és testesítették meg. Ahhoz, hogy világosan megértsük, hogy mi volt a személyi kultusz emancipációs retorikájában az, ami olyan erősen szembe szállt a nemi normákkal, szükségünk van egy további perspektívára. A queer-elmélet szerint a heteronormatív nemi hatalmi rendben létezik egy mag, amely a vágyat irányítja, mivel a heteroszexuális vágy normatív. A nem/genus/vágy összekapcsolódik a férfiasról és a nőiesről való fogalomalkotásban, melyek mindketten színrevitelen keresztül alakítandók és alakítottak, például a szakmaválasztás formája, a szexuális partner kiválasztása, vagy a testi attribútumok, stb. által. A performativitáson, a cselekvésen keresztül alakul és jön létre a nem.

Még a szakmai identitások is megtestesülnek mind magában a testben, mind a testi formákban és másodlagos attribútumokban, mind pedig mozdulatmintákban vagy a ruházatban. Az egyenruhák különböző nemekkel kapcsolódnak össze. Smith (1990) úgy véli, hogy a nemi hatalmi rend beleíródik a női testbe, amely kíváncsággal, a vágy tárgyaként szexualizálódik. Ha valakinek szexualizált teste van, az egyrészt „bizonyíték” arra, hogy jól alakítja a nőiességet, másrészt „bizonyíték” arra, hogy ugyanakkor önmagát

egy adott státuszba írta be. A heteronormativitás a vágy konstrukciójában is viszontlátható. A törékeny, csinos női test a nőiesség burka, ezzel szemben az izmos férfi test a férfiaság burka (Kroon & Lundgren 1996, 79–110). Ilyenformán maga a megkülönböztetés is a heteroszexuális vágy egyik megformálásává válik. Mivel a mérnöknő ikonként szerepel az új hatalmi rendben, fontos, hogy ezt az aspektust is figyelembe vegyük a vizuális megjelenítés elemzésében. A kérdés az lesz, hogy a hatalom hogyan formálódik vizuálisan és verbálisan a mérnöknő ikonjában.

A nem és a társadalmi osztály képi megalkotása

A nők férfi szakmákban való ábrázolása az ötvenes években, mint például a női traktorvezetőké, sértette azt, amit a nő „természetes” értelmezésének tartottak. A mérnöknő még inkább provokálta a „természetes” nemi rendet, mivel az ő alakja magában foglalta azt, hogy a nők beléptek a férfi hatalommonopólium magvába, a technokrata elit pozíciójába, ahol a nők nem csupán egy tekintélyes szakmát birtokoltak, hanem a többi munkás fölötti hatalmat is, akik mind férfiak és mind nők is lehettek. A továbbiakban a női mérnökök reprezentációját az osztály- és nemi pozícióhoz viszonyítva elemzem.

Először azokat a képeket elemzem, ahol a mérnöknők vagy alárendelt, vagy egyenrangú pozícióban lévő férfiakkal szemben jelennek meg. A *Nők Lapja* elemzett lapszámaiban egyetlen illusztráción sem fordult elő, hogy a mérnöknőhöz viszonyítva fölérendelt pozícióban lévő férfiak szerepeltek volna. Meskó Sándornét két kép ábrázolja, ahol egyértelműen hatalmi pozíciót foglal el. Az egyik munkásruhát viselő alárendelt férfiakkal áll kontrasztban. A férfiak olyan testtartásban láthatók, amely férfiatlannak tekinthető. Odaadóan nézik a munkadarabot, amit Meskó mérnöknő tart a kezében, és reménytelenül várják, hogy hallhassák női feljebbvalójuk szakvéleményét. Mosolyognak és meghajlított háttal állnak előtte. A másik képen (4. kép), amely gyári környezetben készült, a maszkulin munkaköpenybe öltözött nő egy hosszú dárdahegyre hasonlító vegyészeti üvegcsövet tart kezében, egyenesen a férfi hasának szegezve. Határozottan és hatalma tudatában egyenesen a férfi szemébe néz. A férfi a maga részéről lehajtja tekintetét a cső irányába. A mérnöknő az első képen lágyabbnak mutatkozik. Nőietlen kosztümöt visel, és egy íróasztal mellett ül. Szelíd arckifejezése ellenére mégis ő az, aki nyilatkozhat a munkadarabról, amire a két férfi néz. A kartársias hangulat visszatükrözése érdekében különösen az egyik férfinak mélyen le kell hajolnia, hogy leérjen a nő szintjére, és egy behízsgő, nőies mosolyt süt el felé. A képek nyilvánvalóan szakítanak azzal a gyakorlattal, ahogyan a heteronormativitás szerint a nőket és a férfiakat rendszerint ábrázolni szokták,

ahol a férfi hatalmi pozícióban van és a nők alárendeltek (Hirdman 2001). Azokkal a vizuális reprezentációkkal ellentétben, ahol a nők szembe szállnak a nemi hatalmi renddel, a női agronómus és téeszelnök, Zelnýánszki Jánosné portréja egy törekeny nőt ábrázol a mezőn. Szoknyában áll a földön és egy parasztasszonnyal beszélget. Egy férfi traktoros alakja magasodik fölé. A férfi határozottan kilóg a képből.

4. kép: Meskóné mérnökő férfi munkással

Több olyan kép van, amely leendő mérnökőket ábrázol, akik olyan férfi diákokkal tanulnak, akiről úgy tűnik, hogy a társadalmi rétegződés tekintetében egyenrangú pozíciót töltenek be. A diákokat ábrázoló öt csoportképből négyen — ahol senkit nem neveznek meg név szerint — nem fordul elő különbségtétel tevékenységben, státuszban vagy pozícióban a férfiak és a nők között (1952. 02. 07). Az ötödik képen egy férfi tanár, egy diáknő és egy férfi diák látható, amint éppen egy kísérletet végeznek. A férfi tanár és a diáknő a férfi diák kísérletét figyeli. Ezt a képet jellegzetesen heteronormatív reprezentációnak tekinthetjük, ahol a férfit aktívnek, míg a nőt passzívnek mutatják. Hasonló viszony tükröződik azon a képen, ahol egy férfi és egy női agronómus végez megfigyeléseket egy kísérleti földtáblán, mindketten mérnökköpenybe öltözve. Itt a női mérnök tekintete szegeződik rá a férfi kollégára, mivel ő az, aki aktívan cselekszik egy növény vizsgálata közben. Következésképp ismét a nő lesz passzív.

A fent tárgyalt reprezentációktól eltekintve jellemző, hogy a diáknőket aktív szerepben ábrázolják azokban az esetekben, ahol a képeket kifejezetten valamely mérnök- vagy diákportré számára készítették. A nők cselekszenek, míg a férfiakat passzív, figyelő szerepben ábrázolják. A nők egyértelműen olyan testhelyzetben és cselekvés közben láthatók, amelyek meghatározó

szerepüket hangsúlyozzák. Ez vonatkozik például Rácz Istvánnéra (7. kép), akit egy férfi diáktárs társaságában ábrázolnak az agráregyetemen. Teljesen nyilvánvaló, hogy ő játssza az aktív szerepet, amint elmagyarázza az előadásjegyzeteket a figyelmesen hallgató férfi diáktársának (1952. 02. 07.).

A képek egy része a mérnöknőket alárendelt szerepben lévő nők társaságában ábrázolja. A vegyészmérnök Bizám Valéria egy oktatási helyzet pillanatában jelenik meg. Ő áll a figyelem középpontjában, főként a sötét munkaruhába öltözött női munkásokhoz viszonyítva. Alakja tiszteletet parancsoló, ám anélkül, hogy a munkásnőkhöz képest domináns helyzetben lenne. Inkább olyan, mint pók a hálóban, a vezető az egyenrangúak között, mint ahogy azt a cikkben is kiemelik bemutatásakor: „eltűnik a jelentős különbség a fizikai és az értelmiségi munka között” Bizám hozzáállásának köszönhetően. Ő egy elnőiesedett munkahelyen dolgozik, ahol öltözete nem tér el a munkásokétól, és a képnek szelíd színezete van. Ez a reprezentáció ellentétben áll azzal, ahogy Meskó mérnöknő (aki olyan munkahelyen dolgozik, ahol férfi túlsúly van) azzal erősíti meg azzal autoritását, hogy férfias munkaruhát visel és határozott, férfias gesztusokkal lép fel (4. kép).

Meskó Sándornéhoz hasonlóan Szika Ferencné is (1952. 02. 07) olyan szakterületen dolgozik, ahol férfi túlsúly tapasztalható. A *Nők Lapja* úgy mutatja be őt, mint az első női művezetőt az acéliparban. Egy női munkatárs társaságában készült képpel ábrázolják. Ő maga férfi munkásruhát visel, míg a munkásnő női munkaruhát és fejkendőt hord. A Szika Ferencné művezető magyarázóan beszél a munkásnőnek, aki a maga részéről szeretetteljes tisztelettel mosolyog rá. A munkásnő tekintete érzelmi odaadást tükröz. A cikk szövé teszi, hogy mennyire egyedülálló Szikáné művezetői munkahelyi beosztása, és hogy milyen nehézségeken ment keresztül, míg nőként elfogadták pozíciójában. A két nő közötti érzelmi kötődés reprezentációja, ahol az egyik alárendelt helyzetben van a másikhoz viszonyítva, ugyancsak szakít azzal a heteronormatív móddal, ahogyan érzelmi kötődést ábrázolni szokás. Szikáné művezetőnőnek a helyzetét megerősíti a férfidominancia jellemezte szakmaterületen az, hogy férfias munkásruhát visel.

5. kép: Szikáné művezető

A képek egyik tipikus csoportja olyan nőket mutat be, akik kutatótársak vagy munkatársak. Schuller Lászlóné és Jancsó Judit (6. kép) az odaadó, gyors, hozzáértő női mérnökök alakját képviselik. Egy iktatókönyv fölé hajolnak. Schuller Lászlóné tollat tart a kezében és a helyiségben látható képcső azt sugallja, hogy a képet egy laboratóriumban készítették. Schullerné fehér vegyészköpenyt visel, míg Jancsó Judit sötétkék köpenyt hord. A kép odaadást és gondosságot sugároz, de még hozzáértést és a tudás keresését is sugallja. A nők ruházata nőiességet jelez, legfőként Schuller Lászlónéé, akiről a cikk azt írja, hogy tanulmányait még a szocialista időszak előtt végezte.

A képek üzenete többértelmű. Egyrészt nyilvánvaló törést mutatnak a heteronormativitásban, főként Meskó Sándorné (4. kép) és Szika Ferencné (5. kép) képein. A törés világosan látszik mind a mérnök és bridágyvezetőnők, mind az alárendelt férfiak és nők alakjaiban. A nőknek férfi szerepbe kellett belépniük, „a műszaki-technikai irányítás összetett és felelősségteljes feladatába”, és meg kellett mutatniuk kitartásukat, kompetenciájukat és vezetői képességeiket. Másrészt az állam céljainak megvalósítása érdekében használniuk kellett „nőies” tulajdonságaikat is, mint például a gondosságot, gondoskodást, szorgalmat és szociális kompetenciákat. Azoknak a mérnöknőknek, akiket elnőiesedett szakmaterületen mutattak be, nőiesebb megjelenésük van. A minőségellenőrző funkcióban dolgozó nőket „lány”,

„nőies” tulajdonságokkal (gondosság, szorgalom, odaadás, figyelmesség, alaposság, megbízhatóság) ábrázolják.

6. kép: Schuller és Jancsó vegyész-mérnöknők

A nőknek ezekbe a vezető, hatalmat biztosító pozíciókba való kerülését az új rendszer tette lehetővé. Feladatuk az volt, hogy a párt céljait megvalósítsák, amit a reprezentációk világosan mutatnak. Saját testükön, saját tudásukon és saját törekvéseiken keresztül kellett a munkásokat fegyelmezniük, hogy azok befogadják a párt eszményképét. Engedelmes, szorgos és a munkájukat odaadóan végző, szakmailag jártas ügynökké kellett válniuk.

Az egyik mód, amellyel megteremthető a társadalmi osztály és a nem, az a ruhaviselet. A munkaruha azt fejezi ki, hogy a mérnöknő szorosan kötődik a munkásosztályhoz és a termelési folyamatokhoz. Az, hogy Meskóné ruhát cserél, a képi kontextusnak köszönhető. Lent, a gyárüzemben homlokán megcsomózott kendőt és vastag munkaköpenyt visel (4. kép). Az irodában kosztümöt hord. Az álla alatt megkötött kendő a paraszti viselet része. Az a parasztasszony, akit agráregyetem elvégzésére választottak ki, ugyanilyet visel. Abban az esetben a ruha a társadalmi felemelkedés útját és a diák mindennapi emberektől való származását jelzi. Azokban a mérnökszakmákban, ahol hagyományosabban női bázisból lehetett toborozni, mint a két vegyész-mérnöknő esete, a nőknek nőies mérnökruhájuk van (munkaköpeny) és szép frizurát viselnek (6. kép). A munkaruha a kosztümmel szemben a femininitást, a szakmai irányt és a műszaki-technikai hivatást jeleníti meg. A kosztüm inkább egy adminisztratív vezetői állást jelez. A ruhák ugyanolyan

feszültséget fejeznek ki, mint a tulajdonságok: a nők egyrészt heteronormatív, női mesterembereket személyesítenek meg, másrészt azonban maszkulin attribútumokba öltöznek (4. és 5. kép), hogy megmutassák oroszlánkörmeiket, különösen, ahol munkafolyamatokat felügyelnek.

A reprezentációk egyensúlyt sugallnak. Egyrészt egyfajta heteronormativitás uralkodik a képeken. A cikkekben minden női mérnöknek asszonyneve van, amit a magyar nyelvben a családnévhez kapcsolt „né” utótag fejez ki, és ami azt mutatja, hogy férjes asszonyokról van szó. Kivételt az általános mérnökhallgatók képeznek, akiket nem neveznek meg. Az egyetlen cikk, ami a mérnököt otthoni környezetben mutatja meg, a szovjet Bogajevát bemutató írás. Ő ügyes háziasszonyként jelenik meg (2. kép). Másrészt a cikkek mégis szakítanak a heteronormativitással. A mérnöknők egy része láthatóan középkorú, mint például Tasnádi Andrásné, aki kutatóként és vezetőként dolgozik a kohászatban (8. kép). Ő „egész életét a kutatásnak szenteli” „Legkedvesebb barátja a laboratórium”.

Arról sem tudhatunk meg semmit, hogy a mérnöknőknek vannak-e gyerekeik, ami abból is adódhat, hogy a bemutatott mérnöknők döntő része fiatal, és talán még nem is születtek gyerekeik. Bogajeva családjában sem esik szó egyáltalán gyerekekről. Ez eltér attól a képtől, amit Anja Hirdman (2001) vázol fel arról, hogy hogyan ábrázolják korabeli női hetilapok a fontos nőket, például Svédországban. Ezekben a portrékban a családi élet gyakran kiemelkedő szerepet kap. A szocialista mérnöknők ábrázolásával szemben, a „férfi” szakmákban dolgozó női munkásokat is gyakran családias kontextusban ábrázolták a *Nőke Lapja* hasábjain. Egy óvatos következtetést vonhatunk le ezen a ponton. A mérnöknők vonzó, igazi nőknek mutatkozhatnak azzal, hogy férjezettnek, heteroszexuálisnak mutatják be őket. Mégsem mutathatják meg soha, hogy gyermekeik vannak. A gyerekvállalás talán csökkentette lehetőségeiket, hogy saját életüket a tudománynak és a gyári munkában való előmenetelnek szenteljék. A női traktorvezetőkkel ellentétben, nem említik meg szexualitásukat sem. Ez utóbbiakat úgy mutatták be, mint akik jó erkölcsi tartású nők, ahogyan arra Farkas (2003) tanulmánya is rámutat. Végül, de nem utolsósorban a gyerekek vagy a szexualitás említése összetörte volna a mérnöknők apostoli pozícióját, vagyis azt, hogy ők a párt leghűségesebb hírnökei a termelőapparátuson belül. Úgy tűnik, hogy azt a férfi normát, miszerint a munkás nem felelős a reprodukcióért, a mérnöknők reprezentációjában is alkalmazták. Mindez annak ellenére történt, hogy a szocialista ideológia más tekintetben fontosnak tartotta, hogy úgy mintázza vagy alkossa meg a női munkást, mint olyan valakit, aki képes összekötni a gyerekekért és a munkáért vállalt felelősséget.

Az ábrázolt mérnöknők gyermektelensége ellentétben áll azokkal a tulajdonságaikkal, amelyek a gyárak anyjaivá vagy talán inkább nagymamaiként

avatták őket. Vezetői hatalommonopóliumukat a férfiktól hódították el, és ez a hatalom feltételekhez kötött. Éppen úgy, ahogy a parasztasszony hatalma a ház népe felett szintén feltételekhez kötött, a mérnöknő hatalma is feltételhez — a párt iránti lojalitáshoz — kötődött. A hatalom új jelentést nyer el: feminizált lesz, anyai/tanárnői hatalommá válik.

A mérnöknők önmegvalósítása

A mérnöknők alakja egy sor dichotómia mentén formálódott, amelyek közül az egyik a társadalmi érdek és az önérdek szembeállítása. Egyrészt úgy írták le a mérnöknőket, mint akiknek jelentősen javult a helyzete és a lehetősége arra, hogy megvalósítsák álmaikat. Másrészt úgy ábrázolták ezt az önmegvalósítást, mint ahol az egyéni cél egybeesett a párt víziójával a társadalom számára hasznos mérnök alakjáról. A pártnak szüksége volt egy új technokrata elitre, amely készen állt a párt politikai céljainak megvalósítására, valamint arra, hogy innovációval és lojalitással szolgálja a pártot. A mérnöknőkre úgy tekintettek, mint olyan csoportra, ami a párt segítségével új státuszhoz jutott. A mérnöknőnek modern alakként kellett felemelkednie, olyan élharcosként, aki a párt ideológiai felsőbbrendűségét és forradalmi szellemét reprezentálja. A *Nők Lapja* ezt az ikont alkotta meg.

Az ábrázolt nők túlnyomó része fiatal volt, akiknek sikerült valóra váltania álmaikat, és mérnökké váltak a rendszerváltoztatás segítségével. A lapban megjelenő portrékat különböző kategóriákba sorolom. Az egyik csoportba azok tartoznak, akik nemrégiben szereztek meg egyetemi diplomájukat. Ők az államszocializmus saját termékei. Köztük megkülönböztethető a társadalmi osztály-utazó, mint a mérnöknő-ikon egyik sajátos típusa. Cseh Józsefné (1952. 09. 27.) két évvel korábban szerezte meg agronómusdiplomáját, és egy mezőgazdasági termelőszövetkezetben helyezkedett el. Most azért volt felelős, hogy egy fejlett agrártechnológiára épülő, újonnan létesített szövetkezeti termelést irányítson és fejlesszen. Ő a termelőszövetkezetben a kommunista pártszervezet titkára is, ami aláhúzza a párttal kötött sajátos/különleges/szoros szövetségét. „A múltban napszámosként dolgozott a mezőgazdaságban”. Mint sokan a bemutatott nők közül, ő is a tanuláson keresztül tudott magasabb társadalmi osztályba kerülni az államszocializmusnak köszönhetően. Ebben a csoportban olyan nőket találunk, akik Alexandra Bogajevához hasonlóan (1952. 07. 24), tényleges tudásuknak köszönhetően kerülhettek technológiai jellegű vezető pozícióba, holott nem rendelkeztek egyetemi végzettséggel. Bogajeva végül is elkezdte egyetemi tanulmányait, ami hozzájárult a magasabb társadalmi osztályba való kerüléséhez. Így módon ő egyesíti a különböző kategóriák alkotóelemeit: igazgatóként belépett a hatalom tisztaszobájába, és még hatalmat is szerzett

más, végzettséggel rendelkező mérnökök felett. Tényleges társadalmi felemelkedés útján ment végig, de ugyanakkor értékesnek tartja a továbbtanulást, és saját pozícióját egyetemi tanulmányokon keresztül szilárdítja meg. Meglehetősen érdekes, hogy az egyetlen portréban bemutatott nő, aki magasabb végzettség nélkül került vezető pozícióba, egy női művezető volt. Az ő pozíciója a szervezeti hierarchia alsóbb szintjén áll.

Ahogy említettem, a képek másik csoportja diákokat mutat be. A diákok túlnyomó többsége fiatal és várakozással teli. Az egyik cikkben bemutatják az agráregyetem pompás helyiségeit, amely az államszocializmus előtti időkben egy gazdag nemesi család tulajdonában állt. A diákok portréi között is akad társadalmi osztály-utazó. Az egyik agronómushallgató, akit egy agrárkombinát küldött az egyetemre, Rácz Istvánné (7. kép). Fejkendőt visel, ami — mint korábban említettem — a parasztasszonyokhoz kapcsolható ruhadarab. Ő, úgy, mint a többiek, tele van buzgalommal, hogy tanuljon a szovjet mezőgazdaságról. A hallgatók olyan vizsgát tesznek le, mely után szakértők lesznek, hogy a termelésbe ültessék át tudásukat.

7. kép: Rácz Istvánné agronómus egyetemi hallgatónő

Olyan fiatal nőkről rajzolt portrék is vannak a lapban, akiknek a társadalmi háttérét nem fedik fel. Ehhez a kategóriához tartozik a mérnökök harmadik csoportja, akik már a második világháború előtt elkezdtek, vagy be is fejezték egyetemi tanulmányaikat. Mindazonáltal korábban nem tudták kiteljesíteni érdeklődésüket, tehetségük nem tudott hasznosulni. Példa erre Tasnádi Andrásné (1952. 03. 27.) (9. kép), aki az első Kossuth-díjas nő, aki a fémkohászat területén végzett kutatásaiért kapta ezt a magas kitüntetést. „Korábban a kapitalizmus a munkások találmányait kisajátította..., és saját nyeresége érdekében hasznosította”. Ő 1941-ben kezdett el dolgozni beosztott mérnökként. Habár már akkor is önfeláldozóan végezte munkáját, mégis csak szocializmus alatt fedezték fel tehetségét, és ekkor nyerte el a

bizalmat, hogy egy modern laboratóriumot vezessen. A haladó szellemiségű nők céljai egybeestek a szocializmus céljaival.

8. kép: Tasnádi Andrásné Kossuth díjas üzemvezető mérnök

A legtöbb elbeszélésben a személyes (szakmai) fejlődés szerepel indítóokként. A szakmák, amiket a nők meghódítottak, részben ugyanazok voltak, amelyeket korábban is végeztek. Előfordultak női orvosok és vegyészek a szocializmus ideje előtt is. Azonban a szocializmus új dimenziókat és lehetőségeket nyitott meg e nők szakmai fejlődése előtt. Más szakmaterületek több-kevesebb arányban voltak zártak a nők előtt. A nők aránya jelentősen emelkedett az agronómusok között a korai ötvenes években. Néhány bemutatott nő elsőként jelent meg saját szakmája területén. Pataki Laura (1952. 06. 26.) volt az első női repülésirányító, majd repülőtér-igazgató. Szika Ferencné (1952. 02. 07.) volt — mint korábban említettem — az első művezető egy acélgyárban.

Az egyéni önmegvalósítás és mérnöknők különleges lekötelezettsége

Egyrészt úgy ábrázolják a mérnöknőket, mint akik önrendelkezéshez jutottak, mint hatalommal bíró (*empowered*) személyeket, másrészt úgy mutatták be őket, mint akik az állam lekötelezettjei. Ez a lekötelezettség, vagy hála különböző módokon fogalmazódik meg.

Bizám Valéria álláspontját a szocializmussal szemben érzett hála itatja át az önmegvalósítás lehetőségeiért: „El kell mondanom, hogy teljes szívemből örülök”, amiért megkapta megbízatását. Meskó Sándorné (4. kép) örvend, hogy esélyt kapott arra, hogy „megtanuljam a műszaki irányítás összetett és felelősségteljes feladatát”. Kétségtelen, hogy a nők különféle vezetői pozícióikat az államszocializmusnak köszönhetően nyerték el, és cserében elvárták tőlük, hogy hozzájáruljanak a párt által kitűzött termelési

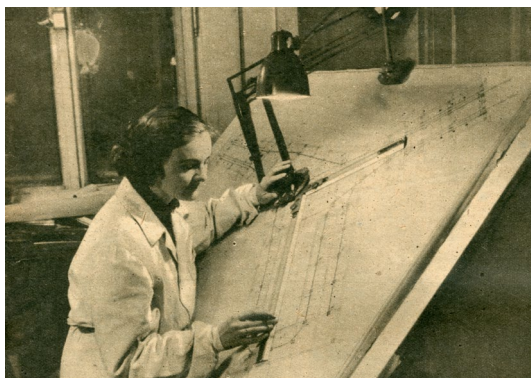
célok és elvárt viselkedés megvalósításához. Hűsége elismeréséért „Meskó Sándorné pénzbeli jutalomban részesült”.

Azok, akik a háború előtt nem voltak bizalomra méltóak, most megvalósíthatták álmaikat. Tasnádi Andrásné (8. kép) lehetőséget kapott arra, hogy vezető legyen a fémkohászati gyárban a szocializmus alatt. Ő a kutatásnak akarta szánni életét, hogy viszonyozhassa a lehetőséget, és megkülönböztetett háláját fejezi ki a párt iránt: „Valóban megható, hogy egy nő ilyen magas kitüntetésben részesülhet műszaki területen végzett munkája elismeréseként. Úgy érzem, hogy tovább kell folytatnom munkámat, és hogy minden erőmmel fejlesztenem kell eredményeimet, hogy viszonyozzam ezt a megtiszteltetést” (1952. 03. 27.).

Schuller Lászlóné (6. kép) a szocializmus ideje előtt jelentkezett vegyész-mérnöki képzésre. Nőként azonban csak egy alacsonyabb szintű kémia szakra tudott bekerülni 1942-ben, ami kémia-tanár képzést adott számára. Egy olyan időszakban végezte tanulmányait, amelyben „kénytelen voltam a tanulás mellett munkát vállalni”, mivel csak kevés hallgató kapott ösztöndíjat (nem úgy az államszocializmus idején). De az államszocializmus alatt megvalósíthatta álmait: „A felszabadulás (a kapitalizmus és a német megszállás alól) váratlan ajándékkal lepte meg. Vegyész-mérnökké válhatott”. Ez azt jelenti, hogy az államszocializmus segítette ahhoz, hogy megvalósítsa önmagát. Ehhez hasonlóan a két fiatal röntgenorvosról szóló cikkben (1952. 02. 07.) úgy jellemzik a szocializmus előtti időszakot, mint ami mind az orvosok személyes fejlődését, mind a kutatásokat akadályozta. A szocializmus nélkül az orvosoknak nem lett volna esélyük arra, hogy kutassanak, és friss diplomásként nehéz lett volna elhelyezkedniük. A tudományra vonatkozóan azt írják, hogy a szocializmus előtt senki sem „törődött a rákkutatással.” A korábban említett Tasnádi Andrásné (1952. 03. 27.) úgy véli, hogy „a 'felszabadulás' előtt nem becsülték meg a kutatást. A kapitalizmus profitot szerzett a találmányokból saját érdekei szerint, és ellopta a dolgozók ötleteit”. Mindkét esetben összekapcsolódik az önmegvalósítás lehetősége a társadalmi érdek céljával, azaz a rákkutatással, illetve a vegyipar fejlődésével.

Ugyanakkor, amíg a párt vagy a rendszer iránti lekötelezettséget általános/átlagos megfogalmazásokkal fejezik ki, addig megkülönböztetett hálával övezik a személyi kultusz központi figuráját, a pártvezető Rákosit. A Rákosi iránti szeretet kifejezésének legjobb módját az önfeláldozó munka megemlékezésében látták. „Mivel is tudná ő jobban kifejezni mélyszéles szeretetét Rákosi elvtárs iránt, mint hogy pihenés nélkül, becsületesen és határidő előtt elvégezni azt a munkát”. Rákosival párhuzamosan Sztálint is méltatták. Születésnapját különleges áldozato Ez a sajtóságos „tartozás” legitimálta, hogy a nők, mint az állam legközelebbi szövetségesei lettek megformázva lasóskkal/felajánlásokkal ünnepelték. Martos Ferencné, a fiatal gépészmérnök

(9. kép) különleges tiszteletadásként arra vállalkozott, hogy rendszerezi a tervrajzokat, tervezeteket, a költségvetési előirányzatot és jegyzőkönyveket, hogy ezzel megkönnyítse a munkát. Ezen felül magára vállalta, hogy elvégzi azokat a feladatokat, amelyeknek főnöke nem tudott nekilátni szabadsága alatt (1952. 12. 18.).

9. kép: Martos Ferencné gépészmérnök

Közvetlen, személyes viszonyt vetítenek ki a portrék a női mérnökök és a párt, valamint a pártvezetők között. Ezt a közvetlen kapcsolatot minden egyes állampolgár és a párt között elvárták, de a mérnöknők párthoz fűződő viszonya különlegesnek tekinthető a lekötözött hála miatt, amit a mérnöknők a portrékban kifejezésre juttattak. A cikkek egy különlegesen közvetlen kapcsolatot ábrázolnak egyfelől a mérnöknők, másfelől a párt és a pártvezetők között. Ez a bizalmi viszony minden más, a munkahelyi alárendeltekhez vagy fölérendeltekhez fűződő kapcsolatok terén felmerülő, kételyt és megingást felülír: „a nehézségek az élharcos szerepével járnak együtt.” Ahogy a portrék illusztrálják, a párt céljainak megvalósítása iránti hűség, a kemény munka és eredmények elősegítették, hogy a bemutatott mérnöknők felülkerekedjenek a bizalmatlanságon/gyanakvason és az ellenszegülésen a munkahelyeken. Ez a közvetlen, személyes kapcsolódás az egyén és a párt között jellemzi a személyi kultusz idejét és rámutat atomizált jellegére is.

Megvalósítani a párt célkitűzéseit

Még ha a mérnöknők az államszocializmusnak köszönhetően is valósították meg saját céljaikat, életcéljuk tartalmát a cikkek úgy írják le, mint ami egybeesik a párt által kitűzött célokkal.

A mérnöknő viszonya a párthoz kettős. Vallási párhuzamot használva, egyrészt apostoli és megváltó szerepet alakít. Éppúgy, mint az apostol, aki

eljuttathatja Isten szavait a néphez, úgy a mérnöknő is képes megvilágosítani és megtéríteni a munkásokat a párt által képviselt ideológia szellemében. Másrészt egyfajta tiszteletet parancsoló, anyai „szent” ő. Azokat, akik „kedvesek” voltak, megajándékozhatja dicséretével, míg a csökönyöseket szidalmazza. A mérnöknő sajátos szövetségben áll a párttal, és egy „mi”-kapcsolatnak a része, ellentétben az ellenséggel, az „ők”-kel. A feladata az, hogy a munkásokat beolvassza ebbe a „mi”-be. Végül nem minden munkást sikerült megtéríteni. Épp ellenkezőleg: voltak „ők”, akik szembeszegültek, és, ami még rosszabb, léteztek „ők”, akik a szocializmus ellenségei voltak. A mérnöknő feladata, hogy legyőzze a tétovázást, habár erőfeszítései során kétségbevonással és kételyekkel találkozhat. A munkásokat egyszer kicsi, elkényeztetett gyerekeként, másszor az erkölcsös többségként ábrázolják a cikkek, akik azért foglalnak különlegesen „megáldott” pozíciót, mert közelebb állnak fizikai munkájukon keresztül a természethez. Ez a természethez való közelség ugyanakkor implikálja azt is, hogy a munkások, mintegy reflektálatlanul dolgoznak. Ezért kell a mérnöknőnek vagy azon fáradoznia, hogy tiszteletet keltsen maga iránt a munkások körében, vagy azon, hogy a jutalom és büntetés eszközeivel oldja meg felmerülő problémáit. A mérnöknő olyan ikon, amely magában foglalja a spirituális, nevelő hatalmat. Hatalma a párt iránti lojalitás feltételéhez kötődik, mint ahogy az apostolok is akkor szolgálhatják Istent, ha hűségükről tanúbizonyságot adnak.

A cikkekben olyan nőkről kapunk képet, akik olyan felelősségteljes feladatot kaptak, amelynek meg kellett felelniük: „Megtanulhattuk ... a vezetés összetett és felelősségteljes feladatát”, „teljesítenünk kell a feladatot”. A mérnöknőknek szüntelenül bizonyítaniuk kell, hogy megérdemlik megbízásukat: „folyamatosan és szorgalmasan továbbképezik magukat”. A mérnöknő nem lehet idegen a munkásokkal szemben. Céljait „munkatársainak segítségével” érheti el. Ebben a munkában fontos, hogy azonosuljon a munkások termelési céljaival, és részt vegyen megvalósításában: „gondosan előkészítik... a munkások termelés-felajánlását”. Ugyanakkor ő a kapocs a párt és a munkások között: „szívügyének tartja a munkások érdekeit és mélyen megérti a párt céljait”. A párt és a munkások közötti kapocsként olyan személynek kell lennie, aki „részt vesz a népnevelő munkában”. A népnevelő munka jelentősége igen nagy, mivel „ennek köszönhetően javult a munkafegyelem”. A mérnöknő olyan ember, aki „örömmel említi” vállalásait.

A „Négy mérnöknő éves zárszámadása” című cikkben (1953. 01. 01.) négy nőt mutatnak be szakmai szerepükben. A cikk a mérnöknők és a párt közötti szövetséget mutatja be, ami arra épül, hogy a mérnöknők azonosultak a párt céljaival: „ő maradéktalanul megérti a párt és a kormány irányelveit”. A mérnöknők ábrázolása egybeforrt sokoldalú feladatukért érzett elhivatottságukkal. A munkások államában az ipari és mezőgazdasági termelés

központi szerepet játszott. A termelés és termelékenység növekedése nemcsak a szocializmus érdemeit bizonyíthatta a kapitalizmushoz képest, hanem ideológiai felsőbbrendűségét is. Ennek a munkások morális szellemére kellett épülnie. A párt azonban úgy vélte, hogy munkások morális felsőbbrendűsége veszélyben van, ezért tovább kell fejleszteni. A mérnök központi helyzetben érezte magát, mivel a technológiai előrehaladásra vonatkozó tudásmonopólium birtokában volt, és ugyanakkor megbízták a termelőeszközök fölötti ellenőrzéssel, ami magában foglalta a munkások fölötti fegyelmezési monopóliumot is. Ezt a kivételes helyzetet ragadja meg a mérnöknők párthoz fűződő különleges kapcsolatának konstrukciója.

Teljesíteni a termelési célt

Az államszocialista gazdaság vélt fölényének egyik pillére a tervgazdálkodás, ami a termelés minden mozzanatát irányította. A nehézipari termelésnek, a szovjet érdekelttséghez tartozó országokhoz hasonlóan, misztikus jelentőséget tulajdonítottak a tervgazdálkodásban Magyarországon is az ötvenes években. A fejlesztéseket extenzív és expanzív módon irányították. Fontos volt a termelésnövekedés. A mérnöknők egyik legfontosabb feladata az volt, hogy ügyeljenek arra, hogy a munkások ne csússzanak meg a termelési cél elérésében: „Az éves tervet határidő előtt kellett teljesíteni”. (1953. 01. 01.) A gyáraknak nemcsak teljesíteniük kellett a termelési célt, hanem erőltetniük is kellett a rendkívüli teljesítményt, a termelési célon felül kellett termelniük és mindezt a kitűzött határidő előtt kellett teljesíteniük: „a terveket a meghatározott idő előtt kellett elérniük”. Meskó Sándorné (1953. 01. 01.) (4. kép) ennek a célnak a teljesítését mind kívánatos, mind pedig nagy kihívást jelentő feladatnak tartja, amit neki és a munkáskollektívának teljesítenie kell: „ha jól dolgozunk, teljesíteni fogunk minden feladatot!” A feladatot a sztahanovista mozgalom szellemisége irányította, vagyis a munkások termelés-felajánlásai a munkaversenyekben. Az ötvenes évek sztálinista szellemisége szerint a munkásoknak rendkívüli munkateljesítményt kellett felajánlaniuk, hogy megmutassák saját ideológiai hűségüket a rendszer iránt (Tóth 2010). A mérnököktől elsősorban azt várták el, hogy megvalósítsák a párt céljait: „elvárjuk a munkásoktól, hogy segítsenek a küzdelemben, hogy elnyerjük az élmunkás üzem címet a következő öt éves terv időszakában”.

A termelés mennyisége viszont nem minden. A női mérnököknek hozzá kellett járulniuk ahhoz is, hogy „a nemzetgazdaság jobb termékekhez jusson”. Ez a cél különféle akadályokba ütközött. Az akadályok leküzdésében a párt a mérnöknőkben látta legfőbb szövetségését. A mérnöknők a

termékminőség növeléséhez járultak hozzá: „Többé nem fordulhat elő, hogy a bórsavgyár termékeit nem veszi át más üzem”.

A célok elérése érdekében szükség volt a szervezési/szervezeti erőre. Egy gyakran előforduló akadályt a termelékenységben a kihasználatlan erőforrások jelentették. Az „elfekvő”, „rejtett” erőforrások elleni küzdelem ismétlődő feladata volt a mérnöknőknek: „értékelésükre alapozva tudtak sok hasznosítatlan terméket átadni más gyáraknak” (1953. 01. 01; 1952. 02. 07.).

A szervezési feladatokon túl, elvárták a mérnöknőktől, hogy fejlesszék a technológiát. Tasnádi Andrásné (1952. 03. 27.) (8. kép) kutatásaival elősegíti a nagy értékű, új technológiájú gépek megőrzését, valamint a munkát meggyorsító és takarékosabb módszereket dolgoz ki. A technológiai modernizációtól a termelés javulását várták: régi technológiát drágának és egészségtelennek tartották; az új technológiától a munkavégzés könnyítését, a gyorsaság emelését és a gazdaságosságot remélték. Termelés kihagyások is megelőzhetővé válnak (1952.03.27). A technológiai megújulást az alacsonyabb szervezeti szinteken is fontosnak találták. Szika Ferencné, művezetőnő a Kontakta gyárban bevezette a „láthatatlan” futószalagot a termelésben. Ez az újítás és Szikáné oktatói közreműködése együttesen hozzájárultak a termelékenység emeléséhez a vezetése alatt álló műhelyben (1952.02.27). Egy másik cikk (1952.05.01) arról számol be, hogy mérnök hallgatónők külön feladatot vállaltak hálájuk kifejezéséért. Egy fejlesztésük segítségével „nő a termelékenység és gépolaj is megtakarítható a gyárban”.

A mérnöknő és a szocializmus immateriális forrása a munkás

Az államszocializmustól a munkásság hatalmának megvalósítását várták. Ennek ellenére a munkásokat a jó (felvilágosult) és a gonosz (ellenkező) dichotómiája mentén ábrázolják a cikkek. A Sztahanovista a mintamunkás, akit folytonosan jobb eredmények elérésére ösztönöz és akit a szocializmus céljai motiválnak. De a cikkek szerint a „valóság” munkásai eltérnek ettől. Először is vannak az „ellenálló szövetségesek”, akik nem értették meg a párt céljait, akik bliccelnek, mechanikusan dolgoznak, anélkül, hogy gondolkodnának vagy megértenék az összefüggéseket, akik felületesek és nem a termelés céljaira vagy minőségére gondolnak, hagyják a termelés tartalékait elveszni és akiknek előítéletei vannak a nőkkel szemben. Ezt a munkás típust fel kell világosítani, meggyőzni, fegyelmezni és rendreutasítani. Ezek a munkások a mérnöknő erőfeszítésének a céltáblái. A mérnöknő feladata egy fegyelmezett és odaadó munkaerő teremtése. Ez a termelési célok elérésének előfeltétele. Az odaadó ideális munkaerő „igyekszik, hogy jó munkával behozza a késéseket”, „átbeszéli a műhelyvezetővel hogyan tudnák javítani a termelési eredményeiket.” A mérnöknő munkája eredményeként

„javul a munkafegyelem” és „minden résztvevő dolgozónak sikerült letennie a vizsgát.” A mérnöknők önmegvalósításához hasonlóan, ezek az internalizált tulajdonságok is eszközei lesznek a munkások jobb termelési eredményeinek és feltételei a szocializmus előrehaladásának.

Másodszor, a fent említett felfogás szerint a munkások öntudatlanok, tudatlanok, mintha közelebb volnának a természethez, „mechanikusan dolgoznak”. Ezek a tulajdonságok nem gonoszságot tükröznek, inkább naivitást. A gyermekekhez hasonlóan a munkásoknak tudásra van szükségük ahhoz, hogy felnőjenek. A mérnökök feladatai közé tartozik a munkások tudásszintjének a növelése. Bizám Valériát (1953.01.01) kinevezték egy minőségellenőrzési csoport vezetőjének, ahol kurzust tartott minőségellenőrök számára. Örvend, hogy „a munkások, akik idáig mechanikusan dolgoztak, megértették munkájuk tartalmát és összefüggéseit”. A cikk szerint a tanfolyam segítségével fontos feladatot látott el annak érdekében, hogy a különbség a fizikai és a szellemi munka között megszűnjön. Ez a párt retorikájában fontos helyet foglal el. Hasonlóan a mérnökök szerepéhez az iparban, az orvosoknak feladata az egészségügyben az egészségügyi dolgozók tudásszintjének emelése. A két röntgenorvosnő, Dr Szemery Erzsébet és Dr Henchidai Mária örömet akar okozni amikor „megtanítja a röntgenasszisztenseket arra, hogy hogyan kell használni az új szovjet röntgengépeket” (1952.02.07).

Meskó Sándorné portréja (1953.01.01) (4. kép) összetett. Vezető beosztásba került egy férfiak által dominált munkaszervezetben. Szerepén keresztül eszköze lesz a párt céljai megvalósításának. Ennek következtében a személye kapocs lesz a munkások és a párt között. A mérnöknő és a munkások viszonya kölcsönösen támogató. Az ő sikerei a munkatársai sikerein múlik. Evvel csak akkor tud számolni, ha ő is, mint mérnök, támogatja a munkatársait. Különbözőképpen próbálja támogatni a munkatársait. Ez a szerep egyértelműen hatalmi monopóliumra épül: ő elemezi a munkások versenyeredményeit a termelési cél teljesítése szempontjából. Ezt azt jelenti, hogy a mérnöknő értékeli ki, hogy a munkásoknak milyen mértékben sikerült a párt céljait megvalósítaniuk.

A mérnöknőnek hozzá kell járulnia, hogy a munkások ideológiai tudatossága nőjön és neki kell vezetnie az ideológiai felvilágosító munkát. Biztatnia kell a munkásokat, hogy részt vegyenek a Sztahanovista mozgalomban. A mérnöknő egy népfelvilágosító szerepet ölt magára. Ez azt jelenti, hogy ő közvetíti a párt céljait a munkások felé. Az ő feladata, hogy türelmesen elmagyarázza a munkásoknak annak a fontosságát, hogy a munkások teljesítsék a párt termelési céljait.

A felvilágosításon túl milyen eszközöket használtak a mérnöknők és műhelyvezetők a fegyelem biztosítására? Szika Ferencné (1952.02.07)

megtanulta, „hogy büntessen következetesen szükség esetén.” Más szavakkal, a munkavezető szerepéhez hozzátartozott a fegyelmi eljárások és büntetések alkalmazása is. Meskóné (1953.01.01) sikeres volt, mert „a munkafegyelem megjavult, és a borsavgyárban egyetlen bliccelő se akadt december 25. előtt vagy után.” Mivel a karácsonyra eső napok nem voltak szabadnapok, a bliccelők egyben a párt céljaitól eltérő mentalitásnak adtak volna tanúságot hiányzásukkal. A cikk avval bizonyítja, hogy Meskóné milyen elkötelezetten dolgozik a munkások érdekében, hogy „az elmúlt negyedévben nem történt munkahelyi baleset a felügyelete alatti üzemegységben.” A munkafegyelem erősítése szemelláthatóan a mérnöknők és üzemvezetőkönél kiemelt fontosságú feladata volt. Szika Ferencné (1952.02.07) portréjában kiemelten szerepel, hogy „a késések megszűntek az ő nevelői szerepének köszönhetően,” mivel sikeresen meg tudta értetni a munkásokkal, milyen nagy kárt okoztak a késések a termelés számára.

A mérnöknők és a munkások: Mi/ők tulajdonságok elemzése

A mérnöknő státusza a munkásokhoz viszonyítva összetett volt. Ő egy kellett, hogy legyen a sok közül és nem olyan, aki kényeskedik, vonakodik a műhelyben a fizikai munkától: „nem lehet mindent a laboratóriumban megoldani.” Tasnádi Andrásné kohómérnöknő (8. kép) a képen épp műhelyt látogat, hogy beszéljen a műhelyvezetővel és a szakszervezeti képviselőkkel. A munkásoknak olyan tapasztalata és tudása van, amit nem lehet kutatás útján megszerezni, csak találkozás és beszélgetés útján. Ugyanakkor a kohómérnöknő a kutatói és vezetői elit tagja. A kutatói, mérnöki és főnök szerep odaadó végzése a másik legfontosabb feladata: „feláldozza az életét a kutatás érdekében.” Az egyik oldalon a munkásokkal szembeni szerénység és köznapiság, a másik oldalon a tudáskeresés és kutatás között kell egyensúlyoznia.

Zelnyánszki Jánosné (1952.05.01) agronómusnő és mezőgazdasági termelőségvetkezeti vezetőnő portréjában ez a kettősség jut kifejezésre. Egyfelől, gyors, aktív, örökmozgó, energikus, szorgalmas, kedves, spontán és földközeli jelenséggként kerül bemutatásra. Az egyszerű emberekhez fennhézás nélkül szól: „Jól halad a munka elvtársak?” Másfelől, egy felelősségteljes alak rajzolódik ki, aki „határozottan tud utat mutatni”: „Rendet tud tartani a tagok között!” A mérnökhallgatók is „komoly, fegyelmezett emberekként” kerülnek bemutatásra, akik „a munkájukat precizitással végzik,” akik „értik, amit csinálnak,” „komolyak és lelkesek” és „áldozatokat hoznak” (1952.05.01). De a tanulmányaik ellenére fontos felmutatni „szerénységüket és kedvességüket.” Vagyis, a mérnökhallgatóknak nem illik nagyra tartani magukat csak azért mert tanulnak.

Ehhez a kettősséghez kapcsolódik, hogy a portrék egyik mondandója az osztálykülönbségek tompítása a mérnökök tudása és hatalommonopóliuma illetve a munkások között. A mérnök feladata a munkások hatalmának építése. A mérnöknők portréi és tulajdonságai alapján olyan figura rajzolódik elénk, aki kiharcolta a munkásokkal szembeni hatalmi pozícióját, de úgy lép fel, mint egy a köznapi emberek közül. Olyan személy, akinek van tudása, figyelmes, elkötelezett és úgy irányít, hogy nem dominál.

Mérnöknő: Női szerep akadállyal?

A termelőeszközök felletti ellenőrzés elnyerése nem volt könnyű feladat a mérnöknők számára. A feladat egyik fontos része az volt, hogy nőként tudjanak tiszteletet teremteni a vezetői poszton. A jó vezető mindenekelőtt úgy tudja elérni a céljait, ha pozitív példát tud adni. Szika Ferencné számára nem volt könnyű feladat a respektus megteremtése. Tekintélyét megkérdőjelezték beosztottjai és főnökei egyaránt. Mindegyikük megkerülte őt a delegációs rendben. Jó példa adásával igyekezett az ellenállás ellen fellépni. De ez nem lett volna elég a „művezetői feladatkörének minisztériumi szabályozása nélkül.” Az állami szabályzás a különleges, bizalmi köteléket teremtett a művezetőnő és az állam között.

A mérnöknők fontos feladatai közé tartozott, a női munkások ügyeivel való foglalkozás. Cseh Józsefné feladata lett, mint agronómus, hogy harcoljon a nők alkalmazása elleni előítéletekkel a mezőgazdasági termelőségtervezetben. Néhány férfi úgy gondolkodott, hogy ők el tudják tartani a feleségüket, illetve, hogy a nők nem érdemelnek azonos keresetet a férjeikkel.

De a termelési célokon túl a mérnöknők feladata volt az is, hogy informálják a dolgozóikat arról, hogy az állam milyen jogokat biztosít számukra, és hogy közreműködjenek a dolgozók szociális körülményeinek a javításáért. Fontos szempont volt, hogy dolgozzanak azért, hogy bölcsődék és óvodák létesüljenek a munkásnők gyerekei számára. Egy ilyen feladat betöltése közben mutatják be Bogajevát, aki, mint képviselő, a fogadóóráján egy szövőnőnek ad tanácsot. A szociális intézmények biztosítása az ötvenes évek államszocialista modelljében erősen kötődött a munkahelyekhez. A gyárak feladata volt az egészségügy és gyerekintézményi ellátás nagy része, és segíteniük kellett a lakhatás biztosításában is. A szovjet mintán alapuló mérnöknő sokoldalú portréjához hozzáadódik ez a szociális szerep is. Bogajeva nem csak a termelésért felelős, de a kulturális, szociális és technológiai szintért is. Ő fáradozik a bölcsődei helyekért, szabadidős intézményekért, orvosi rendelő és szanatórium létesítéséért és a fiatal textilmunkások továbbképzéséért is.

Összefoglaló gondolatok: Az ötvenesévek nőideálja és a szocializmus emancipációs ideálja a visszapillantótükörben

A mérnöknő ikonja két hierarchikus dimenzió, a nem és az osztályviszonyok, mentén formálódott. Olyan pozíciót testesített meg, ami nem csak a termelőeszközök feletti hatalmat jelentette, hanem magába foglalta azt is, amit korábban a hegemon maszkulinitás központi terepének lehetett tekinteni. Ikonja két nemileg specifikus hatalomgyakorlási stílus között egyensúlyozva alakult. Egyrésztől maszkulin tulajdonságokkal lett felruházva, másrésztől, hatalomgyakorlásába feminin elemeket integrált a hatlom „anyaivá tételével.”

Noha a mérnöknők és munkásnők a technika mestereiként ikonizálódtak, a történelmi tudatban riasztó démonokká is váltak. Annak az oka, hogy miért lett ez az ábrázolás ennyire kontraproduktív, feltételezhetően abban rejlik, hogy kikezdték a nemi normákat. A személyi kultusz női ikonjai egyaránt elutasításra leltek mind a nőiség maszkulinizálása, mind a hatalom „anyaivá tétele” miatt. Ezen túl, az elutasítás oka volt az emancipációs retorika kötődése a kommunista párthoz. Saját érdemeik ellenére, a *Nők Lapja* hasábjain megrajzolt mérnöknőktől különleges köszönetet és hálát vártak el az állam és a párt felé. A mérnöknők az államnak és a pártnak köszönhetően nyerték el pozícióikat és elvárták tőlük, hogy a párt meghosszabbított karjai és fegyelmezési eszközei legyenek a munkahelyeken és üzemekben. A mérnöknők egyértelműen összekapcsolódtak a párt ideológiai céljainak közvetítői szerepével és besorolódtak a politikai hatalomrendszerbe.

Az ötvenes évek túlkapasainak kritikája az 1956 utáni Kádár-rendszer alatt indult. Eszerint, a nők az ötvenes évek alatt kényszeres nyomás hatására vállaltak „férfimunkákat”. Az ötvenes évek traktorista lányikonjai (Farkas 2003) negatív szimbólumai lettek a személyi kultusz női emancipációs propaganda-gépezetének. Ennek a szimbólumnak a kritikája egyenlőségi jelet húzott a személyi kultusz politikai elnyomása és a női emancipációs retorika között. Előtérbe kerültek a sajtóban azok az érvek, hogy a nők férfi foglalkozásokban való alkalmazásának nem kívánatos következményei lennének nők egészségére (például a rázkódás hatása a női traktoristák gyermekszülési képességére) (Tóth 2010; Asztalos Morell 1999).

Közvetlen Sztálin halála után 1953-ban a pártelit megváltoztatta véleményét. A technokrata elit hatalma fokozatosan növekedett (Szelényi & Konrád 1979). Ezzel párhuzamosan átalakult és újraturalizált lett a nemi rendszer (Gál 2000; Asztalos Morell 1999; Goven 2002). A nők anya-szerepe és a család nevelő intézmény szerepe felértékelődött miközben a nők belépése a férfiak munkakörébe megkérdőjeleződött (Asztalos Morell 2007). A hatvanas évek munkaügyi kutatói egy „realisztikus” álláspont mellett érveltek

a nők munkavégzésével kapcsolatban. Megkérdőjelezték a női munkaerő egyenértékűségét a gyerekekért és családért vállalt elsődleges felelősségükre hivatkozva. Hogy csitítsák a férfiak ellenállását a női munkavállalók beáramlásával szemben a férfi hivatásokba, egyfajta dominóelv bevezetését javasolták: a férfiakat a magasabb presztízsű állásokba ajánlották, helyet adva ezzel a hátramaradó, alacsonyabb presztízsű állásokban a nők számára (Asztalos Morell 2007). Az otthonba való visszahátrálás is feltételhez kötötten lett javasolva. A munkaerő feleslegessé válása esetén először a dolgozó munkások feleségeinek kellett felmondani az állását (Tóth 2010). Ez a Pálfordulat nem minden ok nélkül történt. Mint Pittaway (2002) levéltári tanulmányai rámutattak, a férfimunkások és munkavezetők kritizálták és elleneztek a nők belépését a férfi munkakörökbe Magyarországon is. Ezt egyfajta, a patriarchátus és az államszocialista gazdasági hatalom közötti kompromisszumként értelmezhetjük.

Ez a kurzusváltás, amit többek között Goven (2002) is kiemelt, megmutatta, hogy az államszocializmus emancipációs politikája egyfajta egyensúlyjáték volt a nemi hatalmi rend dekonstrukciója és újraépítése között. Egyrészt meggyengült a férfiak pozíciója az államhoz képest amennyiben elvesztették a státuszukat mind a munkaszervezetben mind a családon belül annak következtében, hogy a férfiak „kenyérkereső” szerepe alá lett ásva (Asztalos Morell 1999; Pittaway 2002). Másrészt, mégis tovább élt az elvárás, hogy az apák gondoskodjanak elsősorban a családról. ugyanakkor nem kívánták meg a férfiaktól, hogy női foglalkozásokat vállaljanak. Továbbá az anyaság és gondoskodás feladatköre változatlanul a nőiség központi része maradt annak ellenére, hogy a nőktől elvárták, hogy kereső munkát vállaljanak. A munka világába való integrálásuk elejétől fogva a nő „családiasított” felfogására épült (Goven 2002). A nők munkába állásának az előfeltétele az volt, hogy az állam kiépítse a gyermekgondozás intézményeit, amely messze nem volt hozzáférhető az összes dolgozó nő számára. A nők sajátos erkölcsi adósai lettek az államnak az állam különlegesen bőkezű „ajándékai”, az államszocializmus biztosította a gyermekgondozási intézmények, illetve az önmegvalósítás joga a munkavállaláson keresztül lehetősége következtében. Ez a sajátságos „tartozás” legitimálta, hogy a nők, mint az állam legközelebbi szövetségesei lettek megformázva (Govan 2002). Ennek a sajátságos pozíciónak tulajdonítható, hogy az állam kisajátította a nőkérdést (Verdery 1994).

Ebből a szemszögből nézve szembeszökő, hogy a *Nők Lapja* mérnöknőportréi szinte kizárólag vagy egyedülálló nőket vagy férjezett, de gyermektelen nőket ábrázolnak. Ezáltal a mérnöknők portréja elüt a nemi hatalmi rendtől, amely a reprodukciót kizárólag a női léttel asszociálja, hasonlóan ahhoz, ahogy a traktorvezető nők portréja eltér a női test

törekénységgel való társításától. Mindkét ikon a személyi kultusz nő-emancipációs retorikáját reprezentálja az utókor számára.

Még ha az ötvenes évek nőemancipációját szkeptikus szemüvegen keresztül szemléljük is, nem lehet elkerülni, hogy meg ne állapítsuk, bármilyen érdekek motiválták is a politikát, az változásokat okozott. A nők gazdasági aktivitása ugyan nem emelkedett drasztikusan a személyi kultusz idején, de foglalkoztatásuk átstrukturálódott, hiszen a nők leginkább mint háztartási cselédek dolgoztak korábban és most ipari munkakörökben foglalkoztatták őket (KSH 1959). A nők foglalkoztatása fokozatosan növekedett az államszocializmus ideje alatt, bár ez főleg a nők által dominált foglalkozásokban történt (mint például az élelmiszeriparban és a textiliparban) és néhány hagyományosan férfi és nem műszaki foglalkozásban (orvos, jogász, stb). A nők részvétele olyan „férfi” foglalkozásokban, amelyek műszakinak minősülnek, mint a technikus, forgácsoló, vagy hegesztő, ugyan nőtt a személyi kultusz idején, de ez a trend abbamaradt 1953 után. Hasonló folyamatokat tapasztalunk az oktatás területén. A nők lemaradtak a műszaki fejlődésben: inkább kezelői, mintsem úttörői voltak az új technológiák bevezetésének a mezőgazdaság gépesítésekor a hatvanas években (Asztalos Morell 1999).

A női diákok aránya a műszaki képzésekben emelkedett a személyi kultusz éveiben, de ez az emelkedés leállt a későbbi években. 1950-ben a nő diákok aránya csak 6,3% volt a mérnökképzésekben. 1958-ban a mérnökhallgatók 10% volt nő (KSH 1959). A nőhallgatók aránya gyakorlatilag változatlan maradt ezután. A nők aránya magasabb volt néhány „elnőiesedett” képzésen belül, mint a gyógyszerészet, orvostudomány és különböző bölcsészettudományi szakok (Kosztricz 2007). A műszaki tárgyakon belül a nő hallgatók aránya alacsony maradt néhány kivételes szakterületet kivéve (mint néhány agrárképzési ág) az államszocializmus egész idején. Amikor a technokrata elit hatalmi pozíciója megerősödött az 1968-as reformok következtében, ez a pozíció megmaradt a hegemon maszkulinitás várának, Connell (1987) terminusával érve.

A személyi kultusz öröksége jóval túlélte korszakát. Annak ellenére, hogy az államszocializmus nőpolitikájában felerősödött a nemi különbözőség elvére épülő gondolkodás, a maszkulinizált nők és az elférfiatlanított férfiak személyi kultuszt idéző képzete még ma is kísért. Ez az államszocialista örökség vitatott. Egyfelől, a dolgozó nő még az államszocializmus kései korszakában, mint a kommunizmus szövetségese asszociálódott a feminizmust bíráló ellenzéki szakirodalomban. Ez az irodalom kritizálta az állam beavatkozását a családi szféra integritásába. Még liberális ellenzékiek is, mint Konrád György, a polgári családi ideál után vágyódott anélkül, hogy a nők alárendelt helyzetét vitatta volna a családon belül. Bíró (1982) szerint a

nők, a férfiakkal ellentétben, hasznot húztak a társadalomban mind a családi élet, mind a munka területén és szakítottak a tradicionális értékrenddel. Az állam szétrombolta a család integritását azzal, hogy felszabadította a nőket a család kötelékei alól. Másfelől, egy része azoknak a struktúráknak, amelyek az államszocializmus alatt épültek fel (a nők foglalkoztatása, magas tanulmányi szintje, a gyermekgondozó intézmények, a gyermekgondozási segély intézménye) természetesnek vett elemei lettek az emberek mindennapjainak. A feminizmus megalapozása nehézségekbe ütközött Magyarországon a posztoszocialista periódus elején és még azok közül is sokan, akik a nők helyzetével foglalkoztak, elutasították ezt a megnevezést. Amennyiben a nők helyzete politizálódott, az főleg a nemi különbözőség elve alapján történt, kritizálva az államszocialista állam hivatkozott beavatkozását a családi élet autonómiájába. Az államszocializmus összeomlása után Magyarország azok közé az államok közé tartozik, ahol a nők részvétele a parlamentben a legalacsonyabb Európában. A mozgalmak, amelyek a női részvétel emelését célozzák, nehezen tudnak szélesebb támogatást nyerni annak ellenére, hogy a feminizmus mára megalapozott az akadémiai életben.

Demcsák Katalin & Asztalos Morell Ildikó fordítása

Felhasznált irodalom

- Asztalos Morell, Ildikó. 1999. *Emancipation's Dead-End Roads, Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956–1989)*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- . 2007. "How to combine Motherhood and Wage Labour: Hungarian Expert Perspectives During the 1960s." In Rebecca Kay (ed.) *Gender, Equality and Difference During and After State Socialism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 41–62.
- Bíró, Dávid. 1982. „A teremtés koronái és a ‘gyengébb’ nem.” *Valóság* 9: 62–70.
- Connell, R. W. 1987. *Gender and Power: Society, the Person, and Sexual Politics*. Palo Alto, CA: Stanford University Press.
- Farkas, Györgyi. 2003. „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában.” *Korall* 13: 65–86.
- Goven, Joana. 2002. „Gender and Modernism in a Stalinist State.” *Social Politics* 9 (1): 3–28.

- Hirdman, Anja & Tilltalande Bilder. 2001. *Genus, sexualitet och publiksyn in Veckorevyn och FIB Aktuellt*. Stockholm: Atlas.
- Hobsbawm, Eric. 1995. "Introduction: Inventing Tradition." In Erik Hobsbawm & Terence Ranger (eds.) *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press 1995, 1–14.
- Kornai, János. 1985. *Contradictions and Dilemmas. Studies on the Socialist Economy and Society*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KSH. 1959. *A mérnökök és technikusok társadalmi-, gazdasági és kulturális helyzete*. Budapest: KSH.
- Lundgren, Eva & Kroon, Ann. 1996. „Den öppna kroppen och det låste könet.” *Sociologi idag* 4: 79–110.
- Pittaway, Mark. 2002. „The Reproduction of Hierarchy: Skill, Working-Class Culture, and the State in Early Socialist Hungary.” *The Journal of Modern History* 74 (4): 737–769.
- S. Kosztricz, Anna. 2007. „A nők mobilitásának vizsgálata a párt és az állami vezetésben a Magyar Dolgozók Pártja káderanyagai alapján (1948–1956).” In Palasik S. Mária (szerk.) *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó. 250–277.
- Schadt, Mária. 2003. „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. Pécs: Pro Pannonia.
- Smith, Dorothy. 1990. *The Conceptual Practices of Power a Feminist Sociology of Knowledge*. Boston: Northeastern University Press.
- Szelényi, Iván & Konrád, György. 1979. *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Brighton: Harvester.
- Tóth, Erzsébet Zsófia. 2010. *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Verdery, Katherine. 1994. “From Parent-state to Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe.” *East European Politics & Societies* 8 (2): 225–255.